

ФРАГМЕНТИ ТЮРКСЬКОЇ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Шаглі Г. І.

Мову можна розглядати як чітко відрегульовану систему мовних одиниць і явищ різних мовних рівнів, тобто систему словесного вираження думок, що має певну звукову і граматичну будову (структурний принцип). Наукові результати цього способу вивчення мовних явищ фіксує передусім граматика мови та її словник. Мовний феномен добре вивчати також у плані його реалізації в мовленні, зокрема у двох його різновидах – писемному та усному, з огляду на реалізаторів – мовленнєву особистість і колектив мовців. У центрі дослідницької уваги в цьому разі стоїть творець мовної субстанції, етнос, який користується власним продуктом, або окрема мовленнєва особистість (індивідум) як представник етноспільноти, який користується рідною мовою.

Антропоцентричний підхід до вивчення мовних одиниць викликає зацікавленість до ролі мови як суспільного явища в системі духовних цінностей етносу, до взаємовідношення народу – творця мови та власне мови як, значною мірою, творця її носія. Адже не лише людина впливає на мову, а й мова значною мірою формує особистість. У свою чергу, формування самого етносу без мови також неможливе, бо остання є однією з ключових ознак нації.

Отже, мова – не лише самоорганізована система мовних одиниць, а, образно кажучи, національний мовний організм, що розвивається, взаємодіючи з різними сторонами життя етноспільноти. Тим самим мову, як духовне надбання етносу, можна розглядати в проекції на його культуру, історію, філософію, психологію, релігію, звичаї, побут, менталітет, художню творчість, етногеографію, етнопедагогіку. Пізнаючи мову етносу в усіх її проявах і взаємозв'язках, пізнаємо й духовну природу її носія – народу.

Через почування і модальнісні відношення людина тісно пов'язана з природою (довкіллям) і світом, у найширшому розумінні цього слова. При цьому світ для неї постає у двох вимірах – реальному (зовнішньому) та ірреальному (внутрішньому).

На підтвердження постулату В. фон Гумбольдта, що “людина думає, відчуває й живе тільки в мові” [Гумбольдт 1985], в словах і, ширше, в мовній системі бачимо наслідки великої праці людського

духу, тим самим національну мову сприймаємо як колективний витвір духовної енергії народу.

Світ постає для людини таким, яким вона, в міру свого розвитку, пізнає його та освоює. Картина світу – це те, що йде передусім від людини чи етносу, результат людського сприйняття, фантазій, мисленневих процесів і перетворювальної діяльності. Всесвіт, як усеохоплюючий світ, є для людини всеосяжним предметом пізнання. Водночас, світ – це й сама людина, коли йдеться про внутрішні її світовідчуття, переживання, розумову діяльність, невіддільну від мови як способу організації інформації про сам світ, а ширше – Всесвіт. Тому феномен світу, пізнаного через мову, постає для людини в першу чергу таким, яким постає для неї її мова.

Кожна мовна одиниця, зорієнтована на концептуальний простір довкілля, є мовленнєвим виявом того чи іншого його фрагмента. Та оскільки цей простір (а отже, і його фрагменти) – явище динамічне, а не статичне, мовні одиниці, що його відображають, зазнають усіляких перетворень і набувають концептуальних значень, що розширюють семантичне поле того чи іншого мовного знака. Інакше кажучи, слово не лише містить і передає актуальну інформацію, воно акумулює також загальногуманістичну, соціально-історичну, інтелектуальну, етнокультурну, експресивно-емотивну, оцінну інформацію, значущу для того чи іншого соціуму. У результаті, мовна одиниця функціонує часто не просто як слово-номінація з одним чи кількома лінгвістичними значеннями, а як слово-концепт – вмістилище узагальненого культурного смислу, що дає підстави вважати мовну одиницю передусім культурним концептом. Якщо за словом стоїть не лише реалія (скажімо, *авто, дорога, школа, рослина*), а образ і символ, що постають у тому чи іншому етнокультурному просторі, це дає підстави розглядати відповідну мовну одиницю як етнокультурний концепт, що включає певний зміст (розуміння) культурної інформації про неї.

Якщо за поняттям стоїть передусім реалія, предметна субстанція, то за концептом – не лише предметна віднесеність, предметний смисл, а й слово – ім'я реалії, слово-знак як певна інтелектуально осмислена сутність, як субстанція значуща, або знак смислу. Поняття, зазвичай, утілюється в найближчому значенні слова. Так, наприклад, словник В. Даля дає наступні значення слів. *День* – частина доби від сходу до заходу сонця, з ранку до

вечора; час, який дорівнює 24 годинам; доба; календарна дата, встановлена для чого-небудь, дата, присвячена якій-небудь події; свято; коли це слово використовується у множині, то воно має значення періоду в житті людини, народу або, власне саме життя. *Ніч* – частина доби від заходу до сходу сонця, з вечора до ранку. *Ранок* – частина доби після ночі, початок, перші години дня; публічне ранкове зібрання, де виконуються літературні, музичні та інші твори. *Вечір* – частина доби від кінця дня до початку ночі; вечірнє зібрання гостей з розвагами, частуванням, присвячене якій-небудь події, даті, вшануванню особи і т. ін.; громадські вечірні збори, публічне вечірнє зібрання, де виконуються літературні, музичні та ін. твори [Даль 1978]. За енциклопедичним турецьким словником: *ніч* – це час, який проходить між заходом та сходом сонця; *день* починається тоді, коли сходить сонце, найдовший день року – 21 червня, *день* – це 24 години, один рік має 365 днів, похідне слово *gününde* – *вчасно*; *вечір* – це останні години дня та перші години ночі; *ранок* (*sabah*) – останні години ночі та перші години дня, *günün erken saatleri* – початок дня, *öğleye kadar olan vakit* – час, який продовжується до обіду [Kemal Demiray, Ruşen Alaylıoğlu 1964]. Це основні словникові значення цих слів, але коли ми їх чуємо, у нас виникають різні асоціативні уявлення. Отже, концепт – це й зміст поняття, і смисл (частіше комплекс смислів) слова.

Коли ми чуємо слово *день*, уявляємо денне світло. Також існують похідні слова, наприклад, *днями* й *ночами* – протягом усієї доби, вдень і вночі; безперервно; *вечорами* – у вечірній час протягом кількох чи багатьох діб. Відразу згадуються ввічливі слова: *sabahlar hayrolsun* або *günaydın* – *добрий день*, *день добрий* (вітання під час зустрічі, у листуванні), *iyi geceler* – *на добраніч*, *доброї ночі* (традиційне взаємне дружнє вітання перед настанням ночі або побажання перед сном), *iyi sabahlar* – *добрий ранок*, *iyi akşamlar* – *добрий вечір* (вітання під час зустрічі). Існують також інші словосполучення: *робочий день* (певна кількість часу в межах доби, встановлена для роботи на підприємстві, в установі і т. ін.), *на днях*, *цими днями* (у найближчий з майбутніх або з недавно минулих днів; незабаром або нещодавно), *ще не вечір* (ще не все втрачено, ще є можливість зробити що-небудь), *ні дня, ні ночі* (тому, хто дуже переобтяжений роботою), *полярна ніч* (частина року, протягом якої за полярним колом не сходить сонце), *проти*

ночі (пізно ввечері, перед настанням ночі), *від (з) ранку до ночі* (протягом усього дня, довгого часу), *на ранок* (ранком), *sabahları ders* (ранкове заняття, урок, який відбувається вранці), *sabah akşam* (весь час, постійно), *sabah sabah* (дуже рано, зрання), *sabah yıldızı* (ранкова зірка – Венера), *bugünkü günde* (в цей час), *ferdası gün*, *ertesi gün* (наступний день), *gün ağarmak* (світати), *günden güne* (поступово, з дня на день), *gece baskını* (нічний напад – напад, який здійснений вночі), *akşam vaktinde* (у вечірній час), *ніч Сварога* (за Ведами – це час тьми, бездіяльності, втрата контролю, який розпочався тисячу років тому) [Ольга Заблоцкая 2008], *вальпургієва ніч* (розпусна вечірка, від назви поганського свята давніх германців із відьомським шабашем, що припадало на день католицької святої Вальпургії), *варфоломійська ніч* (організовані масові вбивства людей, назва від часів різанини гугенотів, що її влаштовували католики в Парижі в ніч проти 24 серпня 1572 р. – день святого Варфоломія), *банківський день* (години робочого дня банку, протягом яких здійснюються платіжні операції, датовані цим числом), *контрсталійні дні* (кількість днів, на які судно може бути затримано в порту в очікуванні завантаження чи розвантаження).

В турецькому світосприйнятті існують також асоціативні паралелі типу: *місяць* (ay) – *ніч* (gece), *сонце* (güneş) – *день* (gün) та антиподи: *вечір* (akşam) – *ранок* (sabah), *ніч* (gece) – *день* (gün). “Ak akçe kara gün içindir” (білі гроші для чорного дня) – в нормальні щасливі дні ми заробляємо гроші і недоречно витратити їх раптово за один день, тому що може прийти час, коли в нас не буде сили і можливості заробити грошей і в ці, так звані, чорні дні, раніше зароблені нами гроші стануть помічниками, вони допоможуть нам з легкістю пережити ці погані дні. “Akşamın işini sabaha bırakma” (*вечірню роботу на ранок не відкладай*) – не відкладай на завтра те, що можна зробити сьогодні – це всім відоме прислів’я, якщо вам необхідно зробити якусь роботу, то робіть її негайно, не залишайте на потім, з-під невиконаної роботи неможливо піднятися. “Gün, bugündür” (*головний день – сьогоднішній*) – *одне нині, краще двох завтра* – це означає, що сьогоднішній день – найголовніший, потрібно жити сьогоднішнім, вирішувати все зараз, а не потім. Але цим двом прислів’ям є протилежний за значенням вислів. “Gün güne uymaz” (*один день несхожий на інший*) – день на день не приходиться – пам’ять людини різна,

умови цього дня не збігаються із завтрашніми, якщо сьогодні у вас щось не склалося, то непотрібно розчаровуватись: завтра, або колись пізніше, ви обов'язково досягнете своєї мети, не можна зациклюватись на одному моменті в своєму житті, або на одному дні, життя продовжується, завтра буде новий день, цікаві враження, нові досягнення. “Sabahın yemeği altın, öğlen yemeği gümüş, akşam yemeği bakırdır” (сніданок – золото, обід – срібло, вечеря – мідь) – сніданок з'їси сам, обідом поділись з товаришем, вечерю віддай ворогові, а також “Sabahtan karnını doyuran, küçükten evlenen aldanmamış” (має рацію той, хто добре їсть зранку та рано одружується) – їж зголоду, а люби змолоду – ці народні вислови стверджують, що потрібно все робити вчасно, не залишати справи на майбутнє. Отже народ шанує і поважає ранок, ранкову пору, всі справи, які починаються зрання, завершуються успіхом, хто зрання починає працювати, той встигне все, що спланував зробити за день. Українському та російському народам також притаманні такі якості, висловлені в прислів'ях “Хто рано встає, тому Бог подає”, “Днём раньше посеешь, неделей раньше пожнеш”.

Все потрібно робити вчасно, від цього залежить і ваше життя, і ваш успіх, про що мовиться в наступних тюркських висловах: “Akşama karşı gitme, sabaha karşı yatma” – не приходь під вечір, не лягай у ранці – роботу повинні починати, прокидаючись рано, а вночі – не повинні працювати, “Akşamın hayıgından, sabahın şerhi iyidir” – погана вранішня справа краща за вечірнє благо – робота, яка зроблена вночі, більш ймовірно має погану спрямованість, легкість та можливості що забезпечуються вдень, вночі не знайдеш, “Akşam oldu yat, sabah oldu git” – настав вечір – лягай, настав ранок – йди – кожна робота повинна здійснюватись вчасно: вдень люди повинні працювати, а вночі спати [Parlakıyıldız Nuyrettin 2005]. Великий європейський мислитель Ф. Бекон казав про це так: “Немає більшої мудрості, ніж своєчасність”.

Письменники вживаючи у своїх творах слова: *день, ніч, ранок, вечір*, дають нам можливість зрозуміти їх значення, змістовну наповненість. Так, наприклад, таджицький поет Омар Хаям у своїх рядках: “Я не был трезв ни дня, я не таю. / Я опьянён всегда; в ночь Кадр я пью, / Уста – к уста́м фиала; до рассвета / Рукою шею хума обовью” вживає вираз *ніч Кадр*. (Кадр – мусульмани зазвичай 27-у ніч місяця Рамазану називають *кадр*, тобто, це ніч, коли ніби-то Аллахом на землю був посланий у одкровенні Коран).

Турецький письменник Васі Філіоглу (Vasi Filioğlu) у своїх віршах також неодноразово згадує вираз *bir gün* в значенні *якось, одного дня, колись* [Vasi Filioğlu 2005].

Про те, яке змістовне навантаження несуть у собі слова *ніч, день, ранок, вечір*, також видно з аналізу асоціативних означень іменників. Так, за словником Бутенко Н. П. *день* асоціюється як сонячний, гарний, ясний, світлий, короткий, малий, дощовий, літній, прекрасний, великий, похмурий день. *Ніч* – темна, зоряна, місячна, довга, ясна, холодна, тепла, тиха, світла, коротка, чорна, глуха, біла, страшна, красива, весняна, гарна, дощова, морозна, незабутня. *Ранок* – сонячний, теплий, весняний, зимовий, літній, великий, дощовий, холодний, світлий, похмурий, осінній, туманний, чудовий, морозний, гарний, свіжий, сумний, росяний, прохолодний. *Вечір* – тихий, теплий, літній, зоряний, холодний, місячний, зимовий, темний, морозний, спокійний, дощовий, похмурий, осінній, пізній, святковий, весняний, новорічний, молодіжний, туманний, гарний [Бутенко 1989].

Аналізуючи ці асоціації можна стверджувати, що при згадуванні слів *ранок, день* виникає більше приємних спогадів, а при вживанні слів *ніч, вечір* спадають на думку як негативні, так і позитивні враження. Це пов'язано з тим, що, як правило, гарні добрі новини або вчинки трапляються в світлу пору дня, а щось неприємне, злочинне часто здійснюється після заходу сонця.

Люди, сприймаючи навколишнє оточення, своє бачення світу висловлюють у народних легендах, казках, розповідях, анекдотах. Наприклад, за українською народною легендою Великдень називається так, тому що в той час, коли жив Христос, сонце світило так яскраво і дні стояли такі довгі, що теперішніх днів треба сім скласти докупі, щоби був один тодішній, – такий був день великий. У давнину, за часів Христа, було, – як зійде сонце в неділю вранці, то зійде аж наступної суботи ввечері. А коли вороги розіп'яли Христа, то дні поменшали і стали такі, як зараз. Тепер тільки Царські ворота в церкві на свято Великодня стоять відчинені навстіж сім днів. Ось чому цей день і називається великим [Українські легенди, прислів'я, лічилки, скоромовки, загадки 2006].

А в турецькому анекдоті про Ходжу Насреддіна “Якби кожен день було свято!”, розповідається про сподівання, бажання кращого життя, щоби весь час, постійно було свято, тоді люди б ні-

коли не голодували, бо саме на свято, в цей день, люди дістають все, що в них є найкраще: напої, їжу, одяг. Слово *день* вживається в розумінні чогось постійного, довгого, безперервного [Анекдоти о Ходже Насреддине 1957].

Вживання слів *ранок*, *ніч* ми також зустрічаємо під час виконання пісень сучасними співаками. Так, відома пісня Олександра Пономарьова “З ранку до ночі” відображає значення цього виразу, як постійний, незмінний проміжок часу. А у пісні турецького співака Таркана “*Bu gese*” згадується про романтичні сподівання-побажання саме в період після заходу сонця.

Отже, зі словом *день* до нас приходять образи світла, сонця, гарний, позитивний настрій; слово *вечір* нами сприймається як час відпочинку, закінчена вже певна робота і можна перепочити, з’являється можливість переосмислити події пройденого дня, очікування першої зірки на небі; *ранок* ми асоціюємо зі сходом сонця, відчуваємо піднесення духовних та фізичних сил, поєднане з очікуванням чогось нового в житті, з надіями на краще майбутнє, що всі негаразди залишилися далеко позаду, попереду ж очікуємо гарне, добре; *ніч* уособлює в собі щось темне, інколи неприємне, але, разом з тим, вона пов’язана з очікуванням чудового вигляду нічного неба, а саме, чумацького Шляху.

Світ (і зовнішній, і внутрішній) сприймається й переосмислюється, передусім, через мову, яка є складовою частиною його моделі (картини). Тому, розмежовуючи концептуальну і мовну картини світу, маємо усвідомлювати умовність такого розмежування.

Концептуальна картина світу – це не лише система понять про сукупність реалій довкілля, а й система значень, що втілюються в ці реалії через слово-знак і слово-концепт.

Мовна картина світу – це мозаїкоподібна польова система взаємопов’язаних мовних одиниць, що через складну систему фонетичних явищ, лексико-семантичних і граматичних значень, а також стилістичних характеристик віддзеркалює об’єктивний стан речей. Мовну картину світу можна сприймати як загально-людський універсум, і як національне мовне явище.

Пізнаючи навколишній світ, людина не лише називає (іменує) окремі його реалії, а й осмислює їх через слово, тому постає потреба говорити не просто про слова, а про мовні одиниці – культурні (етнокультурні) концепти, породжені історико-культурною

свідомістю народу. Концепт наділений не лише власне-лінгвістичною, а й лінгвокультурною інформативністю, тобто в ньому спостерігаємо асоціативне нашарування культурних смислів на основне (словниково-ве) значення.

Отже, концепт – і форма поняття, і, водночас, його ідея, втілена в словесних образах буття. Інакше кажучи, слово, як ім'я реалії, разом з усім набором характерних для нього мовних ознак, виступає не лише мовною, а й концептуальною одиницею, концептом.

ЛІТЕРАТУРА

Анекдоты о Ходже Насреддине. Москва, 1957.

Бутенко Н. П. **Словник асоціативних означень іменників в українській мові.** Львів, 1989.

Гумбольдт фон Вильгельм. **Язык и философия культуры.** Москва, 1985.

Даль В. **Толковый словарь живого великорусского языка.** Москва, 1978. Т. 1.

Даль В. **Толковый словарь живого великорусского языка.** Москва, 1979. Т. 2.

Епифанов А. А. **Русские пословицы и поговорки и их турецкие аналоги.** Санкт-Петербург, 2006.

Жайворонок В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук // **Мовознавство**, 2004, №5–6.

Заблוצкая О. **Аз Боги Веде.** Одесса, 2008.

Омар Хаям. **Рубаят.** Душанбе, 1970.

Українські легенди, прислів'я, лічилки, скоромовки, загадки. Харків, 2006.

Хаймс Делл Х. **Этнография речи** // **Новое в лингвистике**, 1975, №7.

Kemal Demiray. **Ruşen Alaylıoğlu Ansiklopedik Türkçe Sözlük.** İstanbul, 1964.

Parlak yıldız Hayrettin **Deyimler Atasözleri Ve Özdeyişler.** İstanbul, 2005.

Vasi Filioğlu Can **Sızıntısı.** Kisinöy, 2005.